

“İRTİCA”YA İLİŞKİN BAZI DÜŞÜNCELER

Mehmet S. Aydın*

Doğu – Batı Dergisi, Sayı 3, Mayıs-Haziran-Temmuz 1998

İRTİCA NEDİR?

'İrtica', dini düşünce tarihimizde kökleri gerilere giden, dolayısıyla, klasik sözlüklerde tanım ve izahı yapılmış olan bir terim değildir. O, Türkiye'nin dışında nadiren kullanılan bir kavramdır. Kısaca 'gericilik' olarak anlaşılan bu kelime, Arapça'da 'dönmek' anlamına gelen 'ruc'u' mastarından türetilmiştir. B una göre, 'irtica', bir toplumu daha ileri -dolayısıyla iyi- olan bir merhalede daha geri -dolayısıyla kötü- olan bir merhaleye döndürmek anlamına gelir. 'Mürteci' ise böyle bir 'geriye götürme' işini düşünen, tasarlayan ve bunun için gizli veya açık bir aksiyon planı hazırlayan veya böyle bir plan içinde yer alan kişi demektir.

Konuyla ilgili literatürde genellikle irtica, ' fikri' ve ' fiili' olmak üzere ikiye ayrılır. Bizim tarihimizde fiili olanların hemen hemen tamamı 'siyasi' bir nitelik taşıdığı için irtica ile siyaset arasında çok sıkı bir münasebet oluşmuştur.

Aslında ' irtica'nın mutlaka din ile ilgili olması diye bir mecburiyet yoktur. Mesela, demokratik bir düzeni yıkıp onun yerine monarşik bir düzen kurmaya veya bazılarının göre, Ortodoks Marksizm'i ihya etmeye çalışmak da irtica sayılır. Çünkü burada da ileri bir sosyal aşamadan 'geri' bir sosyal aşamaya dönüş söz konusudur. Fakat, öyle görünüyor ki, özellikle Tanzimat'tan itibaren Türk siyaset hayatında irtica denince dinle ilgili, yani dine dayandığı iddia edilen ve çok kere de dinle ilgili kişilerin bir kısmının içinde faal olarak yer aldığı varsayılan hareketler akla gelmektedir. Bu hareketlere vuku buldukları dönemlerde ' irtica' sıfatının verilmediğini hatırlatmakta yarar vardır. Yine, belirtmelidir ki, dinle ilgili her sosyal ve siyasal talep ve bu talebin yerine getirilmesi için ortaya konan eylem de irtica olarak adlandırılmaz.

Özellikle sosyalizme ilgi duyan bazı İslam irtica kelimesinden ziyade aynı kökten gelen "rec'iyye" kelimesi kullanılmakta ve bununla sosyalizm karşıtı her çeşit düşünce ve davranışa işaret edilmektedir. Bu kullanımın arkasında pek çok Batı dillerinde çeşitli formlarda kullanılan 'reaksiyoner' kelimesi vardır. Aslında bu kelimenin de tarihi çok eskilere gitmez. Marksistler, neredeyse bütün muhafazakarlığı bu terimle anlatmakta, suçlamakta ve mahkûm etmekteydiler. Gerçi daha önce aynı kelimeyi bazı liberaller de 'pejoratif anlamda kullanmışlardır. İnsanlık tarihinin sürekli -ve düz- bir gelişme çizgisi takip ettiğine inanan ondokuzuncu yüzyılın bazı liberal

---

*

düşünürleri, terakkiyi engellediğine inandıkları her türlü düşünce ve eylemi 'reaksiyoner' görüyorlardı. Öyle görünüyor ki 'mürteci' kelimesi belki de aynı yüzyılda, reaksiyoner kelimesini karşılamak üzere uydurulmuştur. Bundan dolayıdır ki, irtica sözü, karşıtı olarak, akla 'terakki', 'tekâmül' ve (daha sonraları) özellikle 'inkılap' kelimelerini getirmektedir. Mürteci inkılaba karşı duyan ve mevcudu muhafaza etmekle yetinmeyip toplumu geriye götürmeye çalışan, bunu da genellikle dine dayandırmak, meşruiyetini oradan çıkarmak isteyen kimse olarak görülmüştür.

Atatürk de irticayı inkılap karşıtlığı olarak değerlendirir. O şöyle der: "İnkılabımızın umde-i asliyesi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen 'asri' ve bütün mana ve eşkaliyle 'medeni' bir heyet-i içtimaiye haline isal etmektedir" (Söylev ve Demeçler, Ankara, 1959, s. 214). "Efen-diler, hayatın felsefesi, tarihin garip tecellisi şudur ki, her iyi, her güzel, her nafi şey karşısında, onu imha edecek bir kuvvet belirir. Bizim lisanımızda buna irtica derler" (İzmir Halkı ile Konuşma, Ankara, 1982, s. 109). "Milleti 'teceddüd' vadisinde durdurmaya çalışmak için irticakar fikirler perverde edenler muayyen bir sınıfa istinad edebileceklerini zannediyorlar. Bu, katiyyen bir vehimdir, bir zandır" (Söylev ve Demeçler, Ankara, 1961).

Milli egemenlik ilkesini karşı çıkma da Atatürk'e göre irticadır: "Unutulmamalıdır ki milletin hakimiyetini bir şahısta yahut mahdud şahısların elinde bulundurmakla menfaat bekleyen cahil ve gafil insanlar vardır ... Bu gibilere mürteci ve hareketlerine de irtica derler ... Katiyetle ve bilaperva söylerim ki, hakimiyet-i milliyemizin her zerresini şu veya bu suretle takyid etmek isteyenler en koyu mürtecilerdir" (Söylev ve Demeçler, Ank. 1983, 88.).

Son olarak din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasına karşı çıkanları da Atatürk mürteci olarak adlandırıyor: "Din, bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünce ve tefekküre karşı değiliz. Biz sadece din işlerini millet ve devlet işlerine karıştırmamaya çalışıyor, kasde ve fiile dayanan taassupkar hareketlerden sakınıyoruz. Mürtecilere asla fırsat vermeyeceğiz" (Söylev ve Demeçler).

Atatürk'ün bütün bu söylediklerinden genel bir irtica tanımını rahatlıkla formüle edebiliriz. Şöyle ki: İrtica (a) ülkenin ihtiyaç duyduğu iyi, güzel ve yararlı şeyleri almak suretiyle yenileşme (teceddüd) yolunda yürümemizi engelleyen, (b) milli egemenlik ilkesini reddeden veya onu sınırlandırmaya çalışan, (c) din işleriyle devlet işlerini birbirine karıştırmayı geçerli siyaset zanneden her türlü fiil ve davranışın adıdır. Bu fiil ve davranışların 'dini' nitelikte olması, meşruiyetini dinden almaya çalışması veya dini muayyen yollarla kullanmaya çalışması ikinci derece de önem arz eden bir keyfiyettir. Çünkü her fikir ve uygulama zamanla alışılabilir veya ideolojik bir kopukluğa gidebilir ve o haliyle iyi, güzel ve yararlı bir şeyin alınmasının önüne engel olarak çıkabilir.

İRTİCA NE DEĞİLDİR?

(1) Zaman zaman irtica kelimesi yerine köktendincilik sözünün kullanıldığını görmekteyiz. Bu sonuncu kelime iki yıl öncesine kadar günün 'moda' kelimesiydi. Aslında köktendincilik (Fundamentalizm), orijinal Protestan anlamıyla, irticaya oldukça yakındır. Bu terim, Amerika'da 1920'lerde modernist teolojiye ve sekülerleşme akımına direnmeyi Hristiyan'ın temel görevi sayan bir Evanjelistik akımı adlandırır. Bu akımın temel kavramlarını militanca eylemler ortaya koyarak savunmaya çalışan, çok iyi organize olan ve üniversiteler düzeyinde eğitim ve öğretim veren (Bob Jones Üniversitesi) fundamentalizm, Kitab-ı Mukaddes'in literal (lafzi) yorumunu esas alır ve her türlü tefsir ve te'vili reddeder. Fundamentalistler, bilimsel teorinin amansız düşmanlarıdır (Bkz. The Encyclopedia of Religion, New York, 1987, Yol. 5, s. 190 vd.)

Görüldüğü gibi, fundamentalizm biraz önce Atatürk'ün görüşlerinden yola çıkarak dile getirdiğimiz irtica kavramına bazı yönleriyle benzemektedir. Buna rağmen, fundamentalizmin Türkçe karşılığı olan köktendincilik, ciddi yanlış anlamalara sebep olmaktadır. Her şeyden önce, bizzat fundamentalizm kavramı orijinal anlam çerçevesinden çıkarılmış ve çok çeşitli tutum ve davranışları anlatmak için kullanılır olmuştur. Sözgelisi, son otuz kırk yıldır oldukça etkili olan Amerikalı ünlü vaiz Billy Graham ve çevresi, pek çok İngiliz yazara göre, fundamentalisttir. Aynı kişiler, Amerikalı asıl fundamentalistlerin nazarında ise Hıristiyanlığı dejenere eden hanlerdir (Aynı eser, s. 194).

İkinci olarak, İslam söz konusu olduğunda 'kökten' denince akla, daha ziyade, Kur'an ve Sünnet gelmektedir. Yakın İslam tarihinde görülen 'köklere dönme' hareketleri, irtica hareketleri değil, gücünü köklerden almak suretiyle, tarihin, dolayısıyla gelenek ve göreneklerin geriletici etkilerinden kurtulmayı hedefleyen ilerlemeci hareketlerdir.

Fundamentalizm, kendi başına ele alınması gereken oldukça girift bir kavramdır. Biz burada onun irtica kavramına ne ölçüde benzer -ve ondan hangi bakımdan farklı- olduğuna dair kısa bir göndermede bulunmak istedi.

(2) İrtica, şeriat değildir. Şeriata dayalı bir devlet yapısı oluşturma düşüncesini eleştirmek ayrı şeydir; böyle bir düşünceden tamamen bağımsız olarak düşünülen ve bugün bütün İslam dünyasında olumsuz bir kavram olarak algılanmayan şeriat ise daha farklı bir şeydir. Bu durum dikkate alındığında bazılarının kendi zihinlerinde önce bir şeriat kavramı oluşturmaları, sonra da onu tel'in etmeleri hem yanlış hem de sosyo-kültürel açıdan oldukça tehlikeli bir iştir. Kavramların tarihsel ve sosyal içerikleri birkaç kişinin keyfine göre değişmiyor. İslam düşünce tarihinde 'din' ile 'şeriat' arasında bazen kavramsal ayırım yapılmış olmasına rağmen, bu ikinci

kelime zaman zaman din alanında, dinin inanç tarafı anlamında, çok kere de dinin hukuk yanı anlamında kullanılmıştır. Bir Müslüman, kadın hakları konusunda, diyelim ki eski şeriat uygulamalarında öngörülen şeyleri yeterli görmeyebilir. Hırsızın elinin kesilmesine ve benzeri konulara karşı olabilir. Bu tür uygulamaların zamanla ve toplumsal şartlarla sınırlı uygulamalar olarak anlaşılması ve yorumlanması gerektiği hususunda bir-iki asırdır süregelen ciddi İslami tartışmalardan haberdar olmayabilir. Hiçbir şer'i hükmün değişmediğine, değişmemesi gerektiğine dair yaygın inancın hem İslam'ı hem de onun tarihi uygulamasını bilmemekten kaynaklandığını duymamış olabilir. Bütün bu eksiklikler onu 'kahrolsun şeriat' gibi bir sloganı söyleme durumuna asla düşürmemelidir.

Yeri gelmişken belirtmeliyiz ki, yaptığı iş (siyaset dahil) ne olursa olsun, mü'minin önüne bir dizi iman ve ahlak ilkeleri koyan Kur'an, herhangi bir şeriat devleti modelini öngörmez. Kur'an'ın hedefi 'İslam Devleti' değil, "Müslüman toplum"dur. "Allah'ın hakimiyeti" kavramından yola çıkarak ve bu kavramı siyasal bir ilke olan "milli hakimiyet" kavramıyla karıştırarak İslam'da demokrasinin olamayacağını, bizzat İslam'ın devlet olmak durumunda olduğunu söylemek, siyasi şarlatanlık değilse, tam bir cehalettir. Her yeri geldiğinde hatırlattığım tarihi bir gerçeği burada bir kez daha hatırlatmak istiyorum. "Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir" düsturu, Millet Meclisi'nde hüsnükabul gördüğü sırada o meclisin önemli bir kısmı ulema ve meşayihden oluşuyordu. Onlardan hiçbirinin aklına "acaba bu ibareyle Allah'ın hakimiyetine son mu veriliyor" sorusunun geldiğine dair hiçbir kayıt yoktur. Çünkü onlar ileri hakimiyet ile milli hakimiyeti birbirine karıştırmayacak kadar, ilim, fikir ve feraset sahibi idiler. İnsan ne yaparsa yapsın, metafizik anlamda, ilahi hakimiyetin dışına zaten çıkacak durumda değildir.

(3) İrtica İslamcılık demek değildir. Geniş anlamıyla İslamcılık, hissi, ilmi ve fikri açıdan İslam'ın, -bir din, kültür ve medeniyet olarak- yüceltilmesi ve insanlığa yol gösterecek konumda tutulmasıdır. Hatırlanacağı üzere Osmanlı aydını bu asrın başında gündeme üç modern proje getirdi: Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İkinci tezi savunanlara daha sonraları 'İslamcı' denmeye başlandı. Gerçi başından beri kendilerine ' Müslüman münevver' veya 'Müslüman mütefekkir' olarak bakılan bu insanlar 'İslamcı' etiketinden rahatsız olduklarını açıkça beyan ettiler. Buna rağmen kelime, az da olsa, kullanımını sürdürdü. Son yıllarda ise yeniden güncellik kazandı.

İslamcılık özü itibariyle fikri bir harekettir. Siyasi nitelikte olan ' pan-İslamcılık' onun sadece bir bölümünü oluşturur. Bu ikincinin de bugün önemli bir siyasi akım olmadığını hepimiz biliyoruz. Öyleyse görünüyor ki her ülkenin ' siyasal İslamcıları' kendi ülkelerinde siyaset

etkinliğine sahip olmak istiyorlar. Onların mücadele ettikleri siyasal yapıların pek çoğunun da zaten ilerencilik veya çağdaşlıkla doğru dürüst organik bir bağı bulunmamaktadır.

Bu kısa açıklama gösteriyor ki, İslamcılık -eğer bu terimi kullanmaya devam edeceksek- fikri bakımdan modern bir projedir ve irtica ile hiçbir ilgisi yoktur (Bir din devleti kurma projesi olanların tutumu hariç).

(4) İrtica, muhafazakarlık demek değildir. Çağımızın ünlü şair-filozofu Muhammed İkbal' in dediği gibi, "hayat, sırtında tarihin yükünü taşıyarak ilerler; toplumsal değişim ne ölçüde olursa olsun, muhafazakarlık kuvvetleri asla gözden kaybolmaz". Akıldan çıkarılmaması gerekir ki, devam ediyor İkbal, "hayat sadece ve sadece değişimden ibaret değildir. O, süreklilik ve koruma unsurlarını da içinde taşır" (İslam 'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, İstanbul, 1984, s. 225). Kanaatimizce, İkbal haklı. Hayatın sırrı "istikrar içinde değişme"de saklıdır. Tarihi ve kültürel dokuyu yeterince dikkate almayan ihtilallerin, inkılapların başarılı olma şansları yoktur. Değişmeye kapalı olan cemiyetlerin ise hayatta kalma şansları son derece zayıftır. "Aydınlanmış muhafazakarlık, koruyarak ilerlemeyi" hedef edinir. Bu açıdan bakıldığında muhafazakarlık sözünü 'tutuculuk' olarak değil 'korumacılık' olarak tanımlamak gerekir. Bu haliyle o, hem köksüz değişimin, hem katı tutuculuğun, hem de irticanın antidotudur. Onun özünde dar ve katı ideolojiler değil, yaratıcı pragmatizm yatar. Toplum hazır şablonlara göre değil, 'yaşayarak öğrenme'nin kazanımlarına göre değiştirmek ister. Bugün Avrupa ülkelerinde güçlü durumda olan liberal demokrat partilerde, hatta Hıristiyan demokrat partilerde, bu görüşler merkezi bir yer işgal ederler.

Özellikle 1940'lı yılların sonlarından itibaren Türkiye'nin muhafazakar denebilecek kesimlerinde ciddi bir çağdaşlaşma faaliyeti görülmektedir. Dünyaya, mal-mülk edinmeye, eğitim ve öğretime (özellikle kız çocuklarının da okutulması ve iş-güç sahibi kılınması anlayışına) daha bir olumlu ve sıcak bakmaya başlanmıştır. Türkiye'de yaşanan dini hayatın bazı olumsuzluklarına bakarak 'çağdaşlaşan muhafazakarlığı' görmemek büyük cahillik ve yanlışlık olur.

Yakın Türk tarihinde 'teorik modernleşme'yi, -yani bilim ve teknoloji ve bunların kaynağı durumunda ilmi zihniyeti- reddeden teolojik bir akım yoktur. Aydınlanma anlayışının bir bölümünün ve pozivitizmin savunduğu "dini, ahlaki ve hatta estetik tecrübeler" yeterince açık olmayan rasyonelliğe elbette karşı çıkanlar vardır. Günümüzde oldukça revaçta olan, dekonstrüyonist ve postmodern yönelişler ve yeni pek çok hermeneutik akımlar, bu karşı çıkmanın ne kadar 'rasyonel' olduğunu söyleyip durmaktadır (Bk. Mehmet S. Aydın, "An Islamic Evaluation of the Modern Concept of Rationality", Islam and the Challenge of Modernity, IST AC, Kuala Lumpur, 1996, s. 73- 93)

Tanzimat'tan bu yana Müslüman aydınlar, "asrın nimetlerine sahip olma faaliyeti" diye gördükleri çağdaşlaşmayı desteklemişler ve onu din hayatı için de zorunlu görmüşlerdir. Burada Mehmed Akif' i anmak istiyorum. O Akif ki irtica suçlamasına maruz kalmış ve bundan dolayı, Safahat'ta dünya görüşünü uzun uzun anlattıktan sonra:

Zalimin hasmıyım amma severim mazlumunu?

İrticanın şu sizin lehçede manası bu mu?

diye haykırmak zorunda kalmıştır. Akif'e göre asrın nimetleri ile din arasında diyalojik bir ilişki vardır. O şöyle diyor:

Mütefekkirlerimiz dini de hiç anlamamış;

Rıih-ı İslam telakkileri gayet yanlış.

Sanıyorlar ki terakkiye tahammül edemez;

Asrın asar-ı kemaliyle tekâmül edemez.

(Safahat, İstanbul, tarihsiz, Feza Yayıncılık, C. 1 .s. 3 76)

Burada iki nokta son derece önemlidir; Bu asırda güzel ve kamil eserler, vücuda getirilmiştir. İkinci olarak, "İslam'ın ruhu, bu güzel eserleri bünyesine alarak tekâmül ve terakki edebilecek güç ve yapıdadır. İşte başta Türkiye olmak üzere, İslam dünyasının başarılı olamadığı alan, söz konusu diyalojik ilişkinin kurulması gereken alandır. Başarılı olunsaydı, İslami tefekkür ve pratik 'asrın asar-ı kemaliyle' çağdaşlaşacak, öte yandan modern tefekkür ise İslam'ın ilmi, ahlaki ve san'atı, bir bütünlük içinde 'ta'akkul' eden yaklaşımından yararlanma imkanına kavuşacaktı. Yani, Müslümanlar, hem İslam ile çağdaşlaşacak" (Bk. Mehmet S. Aydın, "Türkiye'de Din ve Modernleşme İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler" İslam'ın Bugünkü Meseleleri, Ankara, 1997, s. 1- 11) hem de çağın irfanına katkıda bulunabileceklerdi. Bu da ancak İslam'ın üniversite düzeyinde ele alınan bir konu olarak düşünülmesiyle mümkün olabilirdi. Darülfünun İlahiyat Fakültelerini bu işleri yerine getirecek şekilde düzenlemeliydik. Oysa biz onu kapattık ve yeni bir ilahiyat fakültesini -ki ilk dönemlerinde bir çeşit "felsefe, sosyal bilimler, tarih, vs. fakültesi" idi- ancak 1 949 yılında açabildik. Bu fakültenin açılışını sağladığı ve medrese kökenli Şemseddin Günaltay'ı ki- Türk inkılabına bağlılığından kimsenin şüphesi yoktur- başbakanlığa getirdiği için İsmet İnönü dahi irticaya taviz vermekle suçlanmıştır (Bkz. Türk Devrim Tarihi, Ankara, 1 971, s. 1 86). Demek ki bu konuda elli yıldır fazla bir şey değişmemiş görünüyor.

Hala çağdaşlık konusunda, sözüm ona, 'hassas' olduğunu söyleyen bazıları, aynı zamanda din eğitimi ve öğretimi görmüş insanların, mesela, siyaset bilimi okumasını bir çeşit 'irtica

hortlaması' olarak değerlendirebiliyorlar. Aslına bakılırsa, buna benzer irtica suçlamalarının yakın dönemlerdeki tarihi, otantiklik açısından pek parlak görünmüyor: Yeniçerilerin 'şeriatı' bahane ederek ayaklanmaları daha sonraları irtica olarak değerlendirilmiştir.

Matbaanın ülkemize geç girişinde dinin ve ulemanın bir dahli olmadığı halde, fatura irticaya çıkarılmıştır. Yakın tarihi araştırmalar açıkça gösteriyor ki, III. Selim dönemindeki yenilik hareketlerine ulema karşı çıkmamış tam tersine, destek vermişti. Hüseyin Cahit (Yalçın)' in anılarından öğrendiğimize göre, 3 1 Mart Vak'ası zahirde şeriatın yüceltilmesine, fakat esas itibarıyla başka gayelere yönelmiş sapıtılmışların sebep oldukları bir hadiseydi (Siyasal Anılar, İstanbul, 1976, s. 83).

Bir başka hikâye: Ünlü Cemal Paşa sadaret mevkiini elde etmede yardımcı olurlar ümidiyle bazı din adamlarına yardım eder (1918'in ilk ayları). Bunu fark eden Talat Paşa, basını (demek ki 'bazı basın' pek değişmemiş) devreye sokar. Hüseyin Cahit Bey 'hep birlikte hükümetle beraber memleketin en büyük düşmanına, fikir irticasına, karşı mücadele edelim' diye yazar. Necmettin Sadak aynı çağırışı Yeni Mecmua'ya da sürdürür. Bir süre sonra Ziya Gökalp ' İki Tehlike' konusuna gelecek ve irtica'dan yani 'kara-tehlike'den söz edecek, sonunda

bir seferberliğe çağıracaktır. Böyle bir yaklaşımın, yani siyasi sonuç almak için irticanın gücünü abartmanın yanlış ve irticaya güç katar nitelikte olduğu görülünce de İsmail Müştak Bey, Gökalp'in yazısını yorumlar ve "Üstadımızın makalesinin özü şudur" mealinde bir yazı kaleme alır (Belki de kaleme aldırılır): "Vücudu ve tehlikesi anlaşılan düşmana karşı yapılmış bir seferberlikten ziyade, mefruz (varlığı farz olunan) daha doğrusu bir ihtimale karşı tertip olunmuş bir manevra mahiyetindedir. Her halde biz, şimdilik ortada bir tehlike görmediğimizi itirafa mecburuz" (Y.H. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C.III. Ks. 4. s. 486 vd. Krş. "Din nedir? İrtica Nedir?" Belgelerle Türk Tarihi, -Sosyal Meseleleri İnceleme Grubu- 1985, c. 4-5-6.)

Bütün bunlar gösteriyor ki irtica konusunda o yıllardan bugüne isabetli teşhis ve tespitler ortaya koymakta pek başarılı olamamışız. Görüntülere takılıp kalmış, öze inememişiz. Değerlendirmelerimizde aşırılığa kaçmış ve bu arada belki de asıl irticayı gözden kaçırmışız. Tespit ve tayinlerde 'mürşidimiz ilim' olmamış, 'mefruz' durumlar bizi yanlış yere baktırmıştır. Oysa yukarıda ortaya konmaya çalışıldığı gibi, mürteciyi tanımak o kadar da zor değildir. Burada tekrarın hiçbir zararı olmasa gerekir: Bir kimse, iyi, güzel ve yararlı olana karşı çıkıp toplumun yenilenmesine engel oluyorsa; milli hakimiyet ilkesine karşı çıkıyorsa, devletin dini inançlar karşısında tarafsız bir tutum takınmasını (laiklik) dinsizlik sayıyorsa, işte o kimse mürtecidir. Şimdilik başka mürteci aramaya koyulmasak çok, hem de çok hayırlı olur.